

zoals hoogleraren. Onder degenen die in de loop der eeuwen voor kortere of langere tijd in de huizenrij tussen Groenhazengracht en Doelensteeg hun domicilie hadden, bevonden zich ook enkele prominente vaderlanders. In dit verband kunnen de namen worden genoemd van de theologen Gomarus en Bogerman, de medicus Boerhaave, de dichter en historicus Bilderdijk, de natuurkundige Lorentz, de jurist Telders en, tijdens hun Leidse studiejaren, de prinsessen Beatrix en Margriet.

Overeenkomstig de opzet van de Rapenburg-serie worden de beschrijvingen van de verschillende panden en hun bewoners ook in deel III voorafgegaan door twee inleidingen van algemenere aard, ditmaal van de hand van twee sociaal historici. M. R. Prak tracht in zijn bijdrage 'Aanzienlijke huizen, aanzienlijke bewoners: het Rapenburg ten tijde van de Republiek' (3-36) de veranderingen die zich tussen 1574 en 1795 voordeden in de samenstelling en het sociale en culturele gedrag van de aan het Rapenburg woonachtige elite te plaatsen binnen het geheel van de stedelijke sociale context. In 'Een stukje paradijs: de bewoners van het Rapenburg, 15de-20ste eeuw' (37-68) probeert D. J. Noordam aan te geven waarom men deze Leidse gracht als een eenheid kon en kan beschouwen, zulks in nauwe samenhang met de sociale stratificatie van de Rapenburgbewoners in de loop van zes eeuwen. Na lezing van deze twee inleidingen vraagt men zich echter wel af of een betere coördinatie hier niet wenselijk ware geweest. Beide bijdragen vertonen namelijk nogal wat overlappingsen, zowel met elkaar, als met de reeds gepubliceerde tekstgedeelten, als met de algemene inleiding van Lunsingh Scheurleer in deel I.

Ook in deel III zijn de auteurs van *Het Rapenburg* erin geslaagd de overvloed aan informatie die in de loop der jaren over hun onderwerp werd verzameld — en waarvoor zij deze keer voor het eerst twee banden nodig hadden — op een heldere en overzichtelijke wijze te presenteren. Wel dient nog te worden gewezen op het opvallend grote aantal zelffouten, op de omwisseling van de bladzijden 309 en 310, en op een paar curieuze historische onjuistheden, zoals 'de kolonie Effequebo (sic) en Demarary in Suriname' (135) en 'de ridderschappen van de steden van Holland' (437).

A. J. C. M. Gabriëls

J. Michman, ed., *Dutch Jewish History, II, Proceedings of the Fourth Symposium on the History of the Jews in the Netherlands. 7-10 December—Tel-Aviv-Jerusalem, 1986* (Assen-Maastricht: Van Gorcum, Jerusalem: Institute for Research on Dutch Jewry, Hebrew University of Jerusalem, 1989, viii + 438 blz., ISBN 90 232 2343 8).

De jaren tachtig hebben een opbloei van de Joodse studiën te zien gegeven, in het bijzonder van de Joden in Nederland (zie ook *BMGN*, CI (1986) 229-231). De acta van de afwisselend in Israël en in Nederland gehouden twejaarlijkse symposia zijn wat Nederland betreft (1984 en 1988) in de *Studia Rosenthaliana* gepubliceerd (respectievelijk 1985 nr. 2 en 1989 *special issue*). Evenals in het eerste deel van *Dutch Jewish History* kan ook in zijn opvolger een grote variatie aan bijdragen gesignaleerd worden, al was het verbindende thema 'Interaction and Interrelations'. Opnieuw zijn de artikelen (ditmaal 23) ongeveer chronologisch geordend. Zoals gebruikelijk met dit soort symposia zijn de mate van originaliteit, de reikwijdte en de kwaliteit der *papers* nogal uiteenlopend. Niet alle bijdragen zijn 'origineel' in die zin dat ze hier voor het eerst worden uitgegeven. De vergelijkende studie bijvoorbeeld die J. C. H. Blom maakte van de

vervolging der joden in Nederland en de andere Westeuropese landen (273-289) werd al in het Nederlands gepubliceerd in *De Gids*¹. Evenmin zijn alle artikelen het resultaat van nieuw archiefonderzoek. Er zijn echter enkele opmerkelijke 'clusters' aan te wijzen. Natuurlijk is de zeventiende eeuw in alle opzichten goed vertegenwoordigd met bijdragen van oude bekenden als Kaplan over de Amsterdamse Portugese gemeente en de Asjkenazim (23-45), Bodian over Amsterdam, Venetië en de marraanse diaspora (47-65), Popkin over Sabbatai Zevi (67-74), D. S. Katz over Henry Jessey en conservatief chiliasme (75-93) en J. I. Israel over de Republiek en de joden tijdens de Spaanse successieoorlog (117-136).

Opmerkelijk is een tweetal bijdragen over poëzie: een algemene beschouwing van Van der Heide (137-152) en een studie van Brombacher over verzen van Solomon de Oliveyra op grafstenen (153-165). Slechts *twee papers* raken de achttiende eeuw: Nahon met een gedegen stuk over Amsterdam en Jerusalem (95-116) en Rakover over een conflict tussen Sulzbach en de Amsterdamse drukkers/uitgevers (167-175). Opvallend is, ook in het vervolg, het biografische element: de joodse politiek van koning Willem I (door O. Vlessing, 177-190), joodse elementen in het werk van Jozef Israëls (R. Weiss-Blok, 191-205), Akiva Lehren (M. Eliav, 207-217), Siegfried Hoofien (N. Efrati, 219-233), Lion Nordheim (R. Hoogewoud-Verschoor, 259-272). Selma Leydesdorff en Dan Michman presenteren bijdragen over respectievelijk het Amsterdamse gemeentebestuur ten aanzien van het joodse proletariaat in de jaren dertig, en de rol van de Nederlandse en Duitse joden in de liberaal-joodse beweging, waarover zij inmiddels boeken publiceerden. J. Bastiaans schrijft over zijn therapeutische ervaringen met het concentratiekampsyndroom (291-307) en mw. Henriette Boas geeft een pittig overzicht van de manifestaties ter gelegenheid van de herdenking van de jodenvervolging (309-321). De veranderende houding van de katholieke en protestantse kerken ten opzichte van het jodendom is het onderwerp van drie interessante bijdragen: J. van Gelderen over de protestantse zending in de negentiende eeuw (323-336), J. Schoneveld en J. Ramaekers over respectievelijk de protestantse en katholieke attitudes in (een deel van) de twintigste eeuw (337-369 en 371-386).

Editor Jozeph Michman leidt de bundel in met een inspirerend artikel over 'The Jewish Essence of Jewish History' (1-22). Hij stelt daarin voor S. Seligmans in 1923 geformuleerde, als het ware structuralistische, *species hollandia judaica* te historiseren. Onder 'joodse essentie' zou men dan moeten verstaan 'the degree of the Dutch Jews' attachment to and solidarity with Judaism, as well as the nature of this solidarity' (3). Om te beginnen meent Michman, anders dan J. Meijer, dat het sterk verminderde synagogebezoek en de geringe aantallen leerlingen op joodse scholen geen betrouwbare indicatoren zijn voor een zogenaamd 'verval' van het Nederlandse jodendom vóór 1940. Michman acht op grond van huwelijks- en doopgedrag de conclusie gewettigd dat de joden in Nederland — misschien onder invloed van de verzuiling — zich minder met de niet-joodse bevolkingsgroepen vermengden dan, zelfs, in het antisemitische Oostenrijk het geval is geweest. Hij schrijft dat op het conto van de cohesie in de joodse gemeenschap (6). Ook al was er zeker een sterke teruggang in kerkelijke observantie te bespeuren, joodse sociale solidariteit overwon (des)integrerende factoren (8). Michman wijst ook op de in 1920 gestichte Joodse vrouwenraad als een versterkende factor—tevens een blijk van de groeiende invloed van de joods-nationale beweging op de stichters van die vrouwenraad (11). Volgens de auteur wordt de betekenis van het zionisme als actieve factor in de bevordering van de joodse solidariteit nog eens bevestigd door het grote succes van de petitiebeweging voor joodse rechten in 1918: 'This campaign resulted in the collection of 46.578 signatures, i. e. no less than 70% of all adult Jews in the Netherlands attested to their Jewish solidarity' (15). Ik vraag mij af of uit dit getal, in die bijzondere tijdsomstandigheden, een zo ver reikende conclusie

— ook: 'Zionism is first and foremost a manifestation of Jewish solidarity' (16) — mag worden getrokken. Het zal goed zijn deze stimulerende hypothese van Michman over een joodse *revival* direct na de eerste wereldoorlog—tevens gebaseerd op hetgeen hij te berde brengt over de bloei van de joodse jeugdbeweging — nader te adstrueren.

De bundel, voorzien van een index, is gewijd aan de nagedachtenis van prof. M.H. Gans (1917-1987), de bekende auteur van onder andere *Memorboek* (1971), aan wie J. Michman een 'in memoriam' wijdt. De inaugurele rede die Gans in 1976 in Leiden uitsprak als buitengewoon hoogleraar in 'de geschiedenis van de joden, vooral in Nederland na 1900' is hier in Engelse vertaling opgenomen (387-402). Een waardige hommage. De bibliografie van Gans (411-423) besluit deze bundel, waarvan de technische redigering hier en daar te wensen over laat.

1 CL (1987) 494-507, en herdrukt in zijn bundel *Crisis, bezetting en herstel* (s-Gravenhage, 1989).

A. H. Huussen jr.

G. A. van Gemert, e. a., ed., *'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken'. Groningse geleerden 1614-1989* (Hilversum: Verloren, 1989, 288 blz., f30,-, ISBN 90 6550 319 6).

Geleerden over geleerden, en dan nog wel met zo'n motto in de titel—kan het triomfantelijker? Het motto is ontleend aan de stichtingsbrief van de Groninger akademie. Het is een rituele formule, die vooral niet letterlijk moet worden opgevat. De redacteurs van deze bundel laten de reeks universitaire geleerdenportretten dan ook terecht voorafgaan door een bijdrage waarin F. Akkerman bespreekt wat er, van de 'Aduarder akademie' tot de Sint-Maartensschool, vóór de oprichting van de universiteit in 1614 zoal aan geleerden in Groningen heeft rondgelopen. Er waren er meer dan Wessel Gansfort en Rudolf Agricola in de vijftiende, Regnerus Praedinius en Ubbo Emmius in de zestiende eeuw—maar deze vier staken met kop en schouder boven veel Europese geleerden van hun tijd uit. Een uitmuntende score voor wie beseft hoe klein Groningen toen nog was vergeleken met de centra van universitaire bloei ver daarvandaan. Akkerman maakt aannemelijk dat de echte periode van culturele bloei, van oorspronkelijke intellectuele arbeid, in Groningen de vijftiende eeuw was. In de zestiende volgde de stad de internationale laat-humanistische trend, en daar ligt ook de oorsprong van de academiëgedachte, gevoed door het ontstaan van de stadstaat Groningen na de reductie van 1594 en de nieuwe behoefte zelf gestudeerde denkers, predikanten en bestuurders op te voeden (en intellectueel te controleren). A. J. Vanderjagt laat aan de hand van de wijsgerige discussies zien dat de akademie binnen nog geen veertig jaar welbewust evolueerde van een opvoedingsinstituut naar een centrum van wetenschap. K. van Berkel toetst daarop de traditionele stelling dat de zeventiende eeuw voor de universiteiten een periode van bloei, de achttiende een van verval zou zijn geweest. Terecht meent hij dat de achttiende eeuw er veeleer een van terugkeer in het Europees gareel was, terwijl de Noordnederlandse universiteiten in zeventiende-eeuws Europa een uitzonderlijke positie innamen. Binnen die Nederlandse ontwikkeling onderscheidt hij vervolgens, aan de hand van het onderwijs in de wiskunde en de natuurfilosofie, meerdere trends: tegenover Leiden, waar het aristotelisme via een gematigd cartésianisme overging in de newtoniaanse wijsbegeerte, tekent zich Groningen af met een uitgesproken leibniziaanse traditie, die overigens in niet geringe mate te danken schijnt aan een reeks hoogleraren van Zwitserse herkomst. Pas in 1763 kwam met Petrus Camper een duidelijke omslag. Van Berkel onderbouwt zijn argumentatie met enig cijfermateriaal over de aantallen studenten en de herkomst van de hoogleraren. Ik krijg daaruit